

BEVEZETŐ

(Introduction)

ENYEDI GYÖRGY

A *Tér és Társadalom* is csatlakozik a honfoglalás millicentenáriumát ünneplőkhöz. Nem világraszóló esemény, hogy egy kis európai nemzet elődei körülbelül 1100 évvel ezelőtt megtelepedtek a Kárpát-medence ama központi részén, ahol többé-kevésbé ma is élnek. Számunkra kitüntetett jelentőségű az évforduló. Nemzeti önbecsülésünk fontos forrása annak tudata, hogy a Római Birodalom összeomlása utáni hatalmi-politikai vákuumban először a magyarok hoztak létre tartós államszervezetet a Kárpát-medencében, méghozzá jövevény, nem európai kultúrkörből érkező népként, s igen rövid idő alatt.

Fontos ünnep, de eléggé csendes ünnep: "ni trompette, ni tambour" a francia mondás szerint (sem harsona, sem dobpergés). Mindnyájunkat főleg a jövő foglalkoztat, bizakodással vegyes aggodalommal. Történelmünk alighanem elágazási ponthoz érkezett: hosszú idő óta először nyílt némi esélyünk, hogy a külső erők által formált utak között választhassunk. A választást a történelmi tapasztalatok összegezése könnyítheti. Ezerszáz év történelme a regionális tudomány számára is vizsgálatra érdemes: a földhasználat módja, a városrendszer kiépülése, a közlekedési tengelyek kirajzolódása, az igazgatási térszerveződés évszázadokon át formálódott. Nem tartjuk erőltetettnek, az illendőség egyszerű letudásának ezt a megemlékező számot.

A regionális tudomány szempontjából két fő kérdés fogalmazható meg:

- Hogyan illeszkedett be Magyarország Európa térbeli rendjébe?
- Milyen belső gazdasági térszerkezet és településrendszer formálódott az országban?

A köztes Európában

A magyarság letelepedési területe hosszú történelme során alig módosult: a Kárpát-medence alföldi-dombsági területeire, belső medencéire terjedt ki. Ez a letelepedési terület különböző államkeretekbe tartozott, s változott Európán belüli helyzete is. A "történelmi Magyarország" nagyon sok földrajzi alakot öltött – a közfelfogás vagy a Szent István-i királyság területét vagy az Osztrák-Magyar Monarchián belüli 1867 és 1918 közötti Magyar Királyság határait tartja annak.

A honfoglalás előtt néhány évszázaddal Európa hatalmi, gazdasági és kulturális központja a Római Birodalom, azaz a Földközi-tenger medencéje volt. Felbomlása után a kontinens súlypontja megkezdte észak-északnyugat felé tartó vándorlását. A korai magyar állam nem esett messze a centrumtól, ahhoz Észak-Olaszországon keresztül kapcsolódott. Az 1300 és 1800 között eltelt fél évezredben a centrum az Alsó-Rajna vidéken s Flandrián keresztül jutott el Angliáig, mindig magában foglalva Franciaországot, általában az Atlanti partvonalat, csak átmenetileg az Ibériai-félszigetet, valamint Skandináviát. Hosszabb-rövidebb ideig Európa csaknem valamennyi régiója centrum-szerepet töltött be – kivéve Kelet-, Közép- és Délkelet-Európát. Magyarország egész történelme során félperiférikus

helyzetű volt, fejlődési útját a mindenkori centrum irányította, a centrum intézményei, gazdasági-társadalmi újításai, eszméi formálták – megkésetten – a hazai folyamatokat. Gyakran használt a "kompország" kifejezés, e füzet egyik tanulmányának címében is fellelhetjük. Hanem hazánk különös komp: nemcsak maga jár a (keleti és nyugati) partok között, a partok is közelednek hozzá, hol keletről, hol nyugatról, attól függően, hogy Európa centruma merre helyeződik át.

A félperiférikus helyzet tudomásulvételét a közvélemény nehezen tűri, pedig számár dolog a történelemmel perelni. Jobb egy adott helyzetet racionálisan felismerni, s annak lehetőségeit kiaknázni. Minden nemzet keresi az "ösi dicsőséget", vagy jelen helyzetének vigaszául, vagy legitimizálásául, ám többnyire rossz helyen keresi – egy régen eltűnt egykori birodalomban (pl. a görögök Nagy Róssz birodalmában, a szlovákok Nagy Moráviában). Ám az ókori vagy középkori államalakulatok nem hasonlíthatóak a mai nemzetállamokhoz. A határvonalak (pontosabban: határzónák) állandóan változtak, s egy uralkodó dinasztia befolyásának területét jelölték ki. Amikor "hazánk határát három tenger mosta", nem Magyarországot határolta három tenger, hanem a magyar trónon ülő Anjou-dinasztia hatalmi övezetét, melybe Magyarországtól távoli királyságok is beletartoztak. Mátyás király idejét véljük dicsőségünk másik fénypontjának, a szellem és gazdagság központjául szolgáló Budával – ám Budának és Pestnek együtt mintegy 20-25 ezer lakosa volt, annyi mint Danzignak vagy Krakkónak, negyede-ötöde Milánó, Velence lakosságának. Magunk jelentős teljesítménynek tartjuk, hogy a magyarok megkapaszkodtak a Nyugat keleti peremén, a sztyepei vándornépek közül egyetlenként, nem kerültek vissza sem Kelet-Európába, sem a Balkánra. Kedvező "kompállás" idején közelebb kerültek a nyugati centrumhoz, keleti közeledés esetén sem oldódtak fel a Keletben. Ne becsüljük le e rengeteg erőfeszítést, s küszködést igénylő eredményt!

A korai magyar állam választhatott a nyugati vagy a keleti kereszténység, Bizánc vagy a Nyugat mintája s befolyása között. A két part még nem távolodott el erősen egymástól, s Bizánc választásának is volt esélye. A Nyugat választása az ország sorsát napjainkig ható érvénnyel eldöntötte – a nyugati intézmények, eszmék, innovációk jutottak el hazánkba is. A kontinens innovációs központjához csatlakoztunk, mely hosszú ideig a világ innovációs központja is volt, ezért a centrumhoz viszonyított elmaradásunk elsősorban időbeni volt, s csak részben strukturális jellegű.

A kapitalizmus kialakulása, az ipari-urbánus társadalomra való áttérés hosszú időszaka keleties jellegű. A feudalizmus felbomlása, a tőke felhalmozása, az előiparosodás, a városi polgárság elterjedése Nyugat-Európához képest több évszázadot késik. A magyar társadalom még a XX. század elején is falusi, rendies jellemvonásokat őrző – néhány modern szigettel. A kiegyezéstől az I. világháborúig tartó modernizációs időszak – nyugati közeledés – rövid volt s nem eléggé mélyreható. Az ipari-városi társadalom általánossá válása pedig ismét egy keleties társadalmi formációban, az államszocialista rendszerben következett be.

Fontos következményekkel járt Kelet- és Közép-Európában a nemzetállamok kialakulásának megkésettsége. Nyugat-Európában a XVIII. és XIX. század során alakulnak ki a nemzetállamok – ekkor térségünket soknemzetiségű, pre-modern birodalmak uralják. A nemzetállamok régióinkban a XX. század elején alakulnak ki, jórészt az I. világháborúban vesztes birodalmak feldarabolásával, nem saját szerves polgári fejlődésük, hanem a győztes nyugati hatalmak rendelkezései alapján. Modern történelmünket alapvetően befolyásolja, hogy a magyar polgári nemzetállam határait a trianoni békeszerződés jelölte ki. Ezek a határok a győztes hatalmak geopolitikai érdekeit

fejleszték ki, mindenekelőtt Németország s Szovjet-Oroszország fékentartását; etnikai szempontok a határkijelölésnél alig játszottak szerepet.

A modern Európa kialakulásának évszázadaiban "kompunkat" a nemzetközi áramlatok sodorták, osztoztunk a Habsburg Birodalom sorsában. A II. világháború után kettéosztódó Európa keleti felébe sem önkéntes jelentkezés alapján kerültünk. 1989 után hazánk visszanyerte szuverenitását. Egy kis ország számára az integrálódó világ gazdaságban a mozgástér korlátozott, de mégis nyílt némi választási esély. A választás ismét a Nyugathoz történő csatlakozás: nyugat-európai politikai intézmények, gazdasági-szervezési eljárások, eszmeáramlatok honosítása. Ezerszáz éve a Nyugat választása jó előrelátásról tanúskodott; a IX. században még nem volt bizonyos, hogy Nyugat-Európa, a Római Birodalom korábbi északi perifériája kerül a világ gazdasági fejlődésének a középpontjába. A mai választást sok tényező teszi kézenfekvővé, ám most egy hanyatló, fejlődésében megtorpant központhoz igyekszünk, mely világ gazdasági jelentőségéből folyamatosan veszít Észak-Amerikával, s főleg Kelet-Ázsiával szemben.

A belső térszerkezet

Az ország belső térszerkezetének formálódását erősen befolyásolta egy nagy szárazföldi medencén belüli fekvése, melyen nem vezettek át jelentős nemzetközi kereskedelmi útvonalak, s gyenge városfejlődése elsősorban a mezőgazdasági termékcserehez kapcsolódott. A hagyományosan formálódó térkapcsolatok a Kárpát-medencén belül maradtak – egy külső vonal játszott jelentős belső térformáló szerepet, ez a Duna völgye Alsó-Ausztria és Bajorország irányába. Az időnként fontos észak-olasz vagy lengyel kapcsolatok nemigen hagytak nyomot az országon belül.

Az első ezer évet alapjában az agrárgazdálkodás jellemezte, így a földrajzi munkamegosztás az agroökológiai adottságok különbségeit tükrözte. A medence központi, alföldi részét a XIX. század közepéig az év jelentős részében víz borította, amelyen sajátos ártéri gazdálkodás alakult ki. E gazdálkodáson belül nagy szerepe volt a legeltető állattartásnak, mely csak alacsony népsűrűséget tudott fenntartani. A földművelés legfontosabb térségei a dombvidékek, a Kisalföld és a hegyközi medencék voltak, melyek a legnagyobb agrárnépsűrűséget tartották fenn. A Kárpát-medence mintegy egyharmadát tette ki a hegykeret, melynek népességét a középkorban meginduló bányászat növelte. Az alapvetően a természeti erőforrások kiaknázására alapozott gazdaság a nagytájak közötti termékcsere szükségessé tette, s a városképződés – a védelmi, valamint a kormányzati funkciók mellett – elsősorban a nagytájak érintkezésében kialakult vásárvonalakat követte.

E természeti különbségeket tükröző földrajzi munkamegosztáson a XIX. század lényeges módosulást eredményezett. Kitüntetett jelentőségű volt a folyamszabályozás, mely az Alföld földművelésre alkalmas területeit megkésztette. Ennek nyomán a múlt században az Alföld népességnövekedése és városainak gyarapodása jelentősen fellendült, s jelentős gabonafelesleget állított elő, mellyel a Monarchián belüli nagyobb távolságú munkamegosztásba kapcsolódott be.

A XIX. századtól a térszerkezetet az iparosodás, a városrendszer bővülése, a kommunikációs tengelyek kiépülése – a helyi gazdaságok nemzetgazdasággá ötvöződése formálja. A modern Magyarország térszerkezetének kialakulása már a múlt század második felétől jelentős mértékben államhatalmi beavatkozások eredménye. Állami döntések nyomán alakult ki olyan vasúti vonalvezetés, mely szélsőségesen Budapest központú volt, s mely elsősorban Nyugat-Európa-hoz, továbbá Észak-Olaszországhoz

kívánta Magyarországot kötni. Céltudatosan épült ki egy túlnyomóan falusi országban egy modern európai nagyváros. Budapest fejlesztését közép-európai regionális központtá a kiegyezés után nemzeti ügynek tekintették. A főváros központú vasúthálózat eleve Budapestre vonzotta a feldolgozó ipart, ehhez járult még a Budapestre szállítás kedvezményes díja. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának a mindenkori miniszterelnök volt az elnöke. A vidéki városhálózat formálásában is nagy szerepet játszott a közigazgatás, a közszolgálati intézmények letelepítése.

A XX. század fő térszerkezeti jellemzői a következők :

- A század elejére már kialakultak a fő kommunikációs tengelyek, ezek vonalvezetésén – a gazdaság alapos átalakulása ellenére – nem történt változás.
- Mind a kommunikációs hálózaton, mind a településrendszeren belül lényeges módosulást okozott a trianoni békeszerződésben foglalt határváltozás, bár a térszerkezet alapvető jellemvonásain – a Budapest központúságon, a nyugat-keleti fejlettségi lejtőn – nem változtatott.
- Kiepült a városrendszer, 1996-ban az ország lakosságának kétharmada városokban él, fél évszázad alatt megtörtént a falusi társadalomról a városi társadalomra való átmenet. A városi népesség-gyarapodás elsősorban a kisvárosi hálózat kibővülésének köszönhető, hazánk a fejlett országok urbanizációs modelljét követte.
- A fejlett s elmaradott régiók köre gyakran változott a század évtizedeiben, mint ahogyan változott a fejlettség tartalmi meghatározása is. Úgy tűnik, a fejlettség nem írható le egyszerűen gazdasági szerkezettel, inkább a változtatási, alkalmazkodási képességgel, mellyel a gazdaság szerkezete vagy versenyképessége módosítható. A fejlesztési tényezők között az eddiginél jobban számításba kell vennünk a helyi társadalom minőségét.
- A magyar gazdaság és társadalom térszerkezete a XX. század nagy részében zárt országhatárokon belül alakult. A két világháború között ezt a szomszéd országokkal fennálló barátságatlan viszony, az államszocialista rendszer idején a nemzetgazdaságok teljes zárttsága okozta. 1989, a határok kinyílása után a belső térszerkezet formálásában erősödnek a külső hatások. Ennek jövőbeli lehetőségeit érzékelteti, hogy a 19 magyar megye közül 14 országhatárral is rendelkezik. Újjáéledhetnek a Kárpát-medencén belüli hagyományos térkapcsolatok is.
- A XX. század végén a térkapcsolatok formálásában számos új tényező jelent meg, melyek hatásai még nehezen mérhetőek fel. Mindenekelőtt a telekommunikációs kapcsolatok és azok új információ-továbbítási formái módosíthatnak a földrajzi fekvés korábbi jelentőségén. Lazulnak a város és vidéke közötti munka- és szolgáltatási kapcsolatok is. A német egyesítés óhatatlanul kelet felé mozdította el Európa gazdasági súlypontját – kérdés, hogy ennek lesz-e közvetlen hatása, hiszen a magyar export 40%-át ellenőrző transznacionális gazdasági szervezetek tevékenységüket világméretben szervezik.

Hatásos lenne a jövőre vonatkozóan a latin jókívánsággal befejezni: sors bona, nihil aliud (jó szerencsét, semmi mást). A szerencse-várás azonban eddig nem sok hasznot hozott. Inkább ajánlom a Biblia-fordító Károli Gáspár szellemi kitartását, a folyamszabályozók mérnöki felkészültségét, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának modern urbanisztikai jövőképeit követendő példaként – annak a felismerését, hogy a jövő azé, aki hisz benne, s elméjével, verejtékével munkálkodik rajta. Ezerszáz év története nemcsak a vereségké, hanem a sikeres újrakezdéseké, felemelkedéseké is.